

ئىستېتىكا

ديالېكتىكى ئەخلاق و زانست

سمكۆ محەمەد

(۱ - ۲)

سىياسەت كە لە ئاستى شەقامدا شەقلى خۆى
وەرگرت، لەبوارى زانستىشدا لە فۆرمى ھەموو
كايەكاندا پەنگى داووتەوہ .

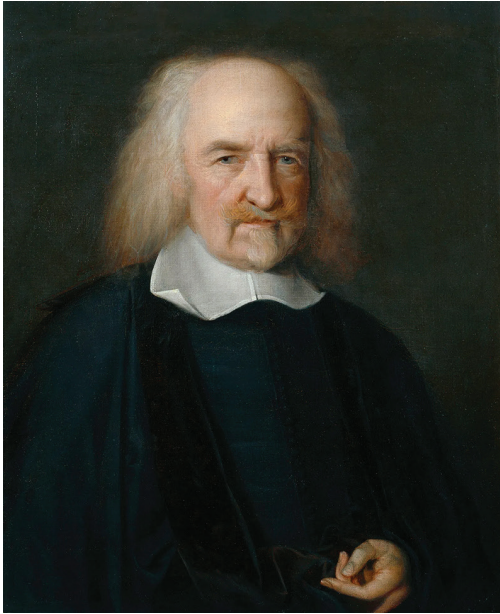
ئەوہى مرۆف چىژى لى وەرەگرت پى پى دەلین
چىژوہرگرتن، بەلام لە مانا فەلسەفییەكەيدا بە
ئىستېتىكا ناوزەد دەكرىت، ئەوہش ئەو كاتەيە
كە بەرھەمەپنەنى كردهيەكى جوان لە پووى
ھونەريیەوہ دەبينن، با بەرھەمەكە تەلارسازى،
يان كشتوكالى، يان پيشەسازى، يان ئەدەب،
يان ھەر كايەيەكى ديكە بىت، جارىكى ديكە
وہك پىداويستىيەكى جوانى بۆ چىژوہرگرتن لە
دەرگەوتەكانى ژيان خۆى بەرھەم دىننيتەوہ،
ئەم ھەستى جوانىناسىيە لە مرۆفدا زگماكيە
و لە ئەزەلەوہ ھاتوہ، بەلام لەكايەى ھونەرى
و فەلسەفیدا، بە چاويكى ھۆشيارانە دەبينرىت
و پىويستى بە بەكارھىنەنى عەقل ھەيە، (ويل
ديورانن) لە كتيپى ميژووى شارستانىتەدا دەلئ
(ھەموو دلئىك بانگەوازي جوانى دەكات، بەلام
كەمتر دەبينن عەقلانى بىت و پرسىار لە
پەھەندە جوانىيەكانى بكات). بنديتۆ كرۆچەش

«ئەوہى دنيا پرگار دەكات، فەلسەفەى جوانىيە»
دەستزىفسكى
«ھىچ ھەقىقەتئىك بەبئ جوانى ماناى نيە،
ھىچ جوانىيەكىش بەبئ ھەقىقەت نيە» .
رۆمانتيكىيەكان

مانا و پەھەندەكانى ئىستېتىكا

ئىستېتىكا بەمانا سادەكەى و بە زمانى عەرەبى
(علم الجمال)، بە كوردىيەكەى (جوانىناسى)،
چەمكەكە پەگەكەى دەچىتەوہ سەر زمانى
گرىكى كۆن، بە زمان و فۆنتى ئىنگلىزى، بەم
شيوہيە دەنووسرىتەوہ (aistheikos)، ھەلبەت
پەگى تىرمەكە (aesthesis)، واتە ھەستكردن
بە جوانى .

ئەم تىرمە بۆ يەكەم جار ئەلىكسەندەر
باومگارتن باسى كردوہ، تىرمەكە سەر بە
كايەى فەلسەفییەكە لە بەرھەمى ئەدەبىي
و ھونەرىي و سروشتىدا زياتر دەرەكەويت،
لەم دووايە و لە سەدەى بىست و يەكيشدا بۆ
سىياسەت بەكارھات، واتە بە ئىستېتىكىكردن

توماس هوبز

که خاوه‌نی تیوریکسی تاییه‌ته سه‌بارت به ئیستیتیکا، له توئیینه‌وه‌یه‌کدا به‌ناوونیشانی (فلسه‌فهی هونه‌ر چیه‌؟) (*)، نه‌و پپی وایه (هسته‌کردن به جوانی، به بینینی عه‌قلانییه‌وه به‌نده، فلسه‌فهی جوانیش جه‌وه‌ری ئیدراکی تیدا دهرده‌که‌ویت)، به‌لام نه‌مه پپوه‌ندییه‌کی فورمولییه له بابته‌کاندا، چونکه جوانی بابته‌تیکسی پژه‌گه‌راییه و ئینسان ده‌وری گه‌وره له باره‌ی ناشیرین کردنییه‌وه ده‌بینی.

هه‌رکاتیک ئینسان خاوه‌نی هه‌ستی ئیستیتیکی نه‌بوو، که‌واته ئینسانی ناکامل و مه‌رگدۆسته، به مانایه‌کی دیکه ئیستیتیکا به‌هایه‌کی نه‌رینی بو ئینسان هیه، نه‌مه له‌و شت و بابته‌ته سروشتیانوه سه‌رچاوه‌ی گرتوه که هه‌ندیک جار پپی ده‌گوتریت کاری زمان، له کورتکراوه له کۆی شته جیاوازه‌کانه‌وه هاتوه که به‌هادران و به‌هایان بو چیژی غه‌ریزی ئینسان هیه، نه‌مه‌ش پپوه‌ندی به ئیراده‌ی چیژوه‌رگرتنه‌وه هیه له‌و شتانه‌ی ئینسان ئیدراکی هه‌سته‌کی بو هیه، سه‌ره‌نجام ئیستیتیکا وه‌زیفه‌یه‌کی دیکه‌ی هیه که له‌کاتی پپووستدا پراگماتیزمییه، هه‌ر نه‌و کاته‌ش به‌هاکه‌ی زیاتر دهرده‌که‌ویت که چالاکیه‌ی عه‌قلی توانستی به‌سه‌ر پیکه‌یتانی وینه‌ی زه‌ینییه‌وه هیه، به‌و مانایه‌ی نه‌گه‌ر هه‌ر هونه‌ریک، چیژی لئ وه‌رنه‌گیریت به‌جوانی نازانیت.

سه‌ره‌نجام کانت به‌پوای وایه ده‌بی ئیستیتیکا گریدراوی زانست بیته، واته عه‌قل و هوشیاری به‌سه‌ر تیپوانینی ئینساندا زال بیته.

«ئینسان به‌پپی نه‌و کۆجیتویه‌ی پشتی پی ده‌به‌ستت، جه‌سته‌که‌ی ته‌نیا ماتریالیکه و روح ده‌یجولینت، هه‌روه‌ک چون کاتزمیری کلاسیکی، له جام و دۆلاب و بزۆینه‌ر و هیله‌ ئاماژه‌بیه‌کانی پیکهاتوه، بویه ده‌گریت زۆرجار نه‌و فورمانه جوان نه‌بن، به‌لام جه‌وه‌ری جوانییه‌که دهرده‌خه‌ن» (۱).

نه‌زموونکردنی ژیاندۆستی و ناسینی ئیستیتیکی له‌لای نه‌و که‌سانه‌ی که بانگه‌شه بو گه‌پاندنه‌وه‌ی به‌های جوانی ده‌که‌ن، له به‌راوردکردنی چالاکیه و بیرکردنه‌وه‌دا دهرده‌که‌ویت، «چونکه جه‌سته له پیکه‌ی هاتوچۆی خوینه‌وه زیندوه، له پیکه‌ی بلاوکردنه‌وه‌ی دهره‌وه‌ی خۆی قودره‌تی هیه بو نه‌وه‌ی ژیان به‌رده‌وام بکات، نه‌مه‌ حالته‌ زیاتر له‌لای ژنانه‌وه ده‌بینریته، نه‌که پیاوان به‌سایکۆلۆژیای تونده‌وه» (۲).

به‌پپی تیپوانینی نه‌مانوئیل کانت بیته، ئیستیتیکا نه‌و بینینه‌یه که له پیکه‌یه‌کی زانستییه‌وه ته‌ماشای شته‌کان و بوونه‌وه‌ره‌کان ده‌کات، به ستایلیکی هونه‌ری وینایان ده‌کاته‌وه که وه‌رگر سه‌ره‌تاکه‌ی ناناستیته‌وه، چونکه له‌واقیعه‌دا نه‌و ماتریاله، یان نه‌و دیارده‌یه شتیکی دیکه‌بووه، نه‌مه بینینه له‌ژیر کاریگه‌ری نه‌و ته‌ و توانییه به‌ره‌م دیت که له‌به‌رده‌ستدایه،

ململانیئی ئه دەب و زانست

ئه زموونی ئه دەب بریتییە له تیپوانینی جوانی و کردەوی جوان، ئه ویش له پێگه‌ی خه‌یال و په‌هه‌نده‌کانی دیکه‌ی ناکۆکییه‌ هه‌ستیاریه‌کانه‌وه فۆرم و شه‌قلی خۆی وه‌رده‌گریت، یه‌کێک له په‌هه‌نده‌کانی، به‌ره‌ست و دیالیکتیکیه‌ و له ده‌ره‌نجامی لیکسوویین، واته‌ (لیکشاندن - احتساک)ی دوو جه‌سته‌ی جو‌دایه‌ له‌ یه‌کتر، په‌هه‌ندیکی دیکه‌ی بینینی شه‌ته‌کان و دیارده‌کانه‌، ئه‌وانی دیکه‌ش مو‌فرده‌ پێویسته‌کانی سی‌کس و کرده‌وه‌ ئه‌خلاقیه‌کانه‌ له‌ کایه‌ی کۆمه‌لایه‌تیدا. به‌به‌ر‌وای (تۆماس هۆبز) بێت خه‌یال گریدراوی کۆنترۆلی حوکمیکی عه‌قلانییه‌، بینینیش قودره‌تیکه‌ هاوکاری نووسین ده‌کات که بیرکردنه‌وه‌ ئیعتیباری نوێ و قه‌ناعه‌ت پێکه‌ر به‌ره‌م دین، به‌لام ئه‌مه‌ خۆی له‌ خۆیدا قودره‌تی عه‌قلی نییه‌ به‌ مانا گه‌شتانده‌که‌ی، هه‌روه‌ک ئه‌وه‌ی شیع‌ر وه‌ک ده‌قیکی سه‌ره‌به‌خۆ، ستایلی نووسینه‌وه‌ی ئیدیۆمه‌ به‌ زمانیکی نا‌پارسته‌وخۆتر له‌ زمانی قسه‌کردنی پۆژانه‌، چونکه‌ خه‌یال به‌ یاده‌وه‌رییه‌وه‌ گری‌ دراوه‌، ئه‌مه‌ش ئامانجی ئه‌ده‌بیاته‌ له‌ نووسینه‌وه‌ی خود، له‌م باره‌یه‌وه‌ تیوریکی (کۆلردج) هه‌یه‌ که له‌ کتییی (السیره‌ الذاتیه‌)، سا‌لی ۱۸۱۵ سه‌باره‌ت به‌ ده‌قی ئه‌ده‌بی نووسیویه‌تی و سا‌لی ۱۸۱۷ چاپی کردووه‌ و پێی وایه‌ «ئه‌وه‌ سه‌رقالییه‌ی شاعیر بۆ نووسینه‌وه‌ی یاده‌وه‌ری هه‌یه‌تی، مه‌ترسی سه‌ره‌له‌دانی ستایلی شیع‌ری تێدایه‌، ئه‌مه‌ له‌ خه‌مۆکی و حاله‌تی ده‌روونی شاعیره‌وه‌ سه‌رچاوه‌ ده‌گریت، بۆیه‌ هه‌ر سێ کاره‌کته‌ر، شاعیر و فه‌یله‌سووف و په‌خنه‌گر، له‌ ئه‌نجامی گه‌نگه‌شه‌وه‌ ته‌نگ به‌یه‌کتر هه‌له‌ده‌چنن، ئه‌وه‌ش وروژاندنی مه‌سه‌له‌یه‌کی هه‌ستیاره‌ که

ده‌رخستنی راستیه‌کانی جوانیه‌ و گروپه‌کان ده‌یشارنه‌وه‌» (۳).

بابه‌تی و خودگه‌راییی که هه‌ردوو باره‌که‌ گریدراوی لۆژیکن، له‌لای نووسه‌ر و پۆشنیبری لۆکالی و تاک په‌هه‌ند، له‌ پووخانی کۆمه‌لگه‌دا خۆی ده‌بینیته‌وه‌، له‌ کاتێکدا ئه‌م هه‌له‌بژاردنه‌ هۆشیاری و به‌رگرییه‌کی تۆکمه‌ی ده‌وێ، نه‌ک ئه‌وه‌ گه‌وه‌ره‌ زیندووه‌ی که له‌ عه‌قلیه‌تی بێ به‌ره‌می عارف و بلیمه‌ته‌ ناوچه‌گه‌رییه‌کاندا به‌ره‌م هاتبێ، چونکه‌ پرسیاره‌که‌ له‌سه‌ر ئیستا و ئایینه‌یه‌ که ئایا دۆخه‌که‌ به‌ره‌و کوێ ده‌پوات و چۆن ده‌توانین له‌وه‌ گه‌نگه‌له‌ی تێی که‌وتین، چۆن ژیان جوان بکه‌ین؟» له‌وه‌ سو‌بژیکته‌ خوازیارانه‌ی ئۆبژیکتیفیته‌، ده‌بێ سنووره‌کان و که‌موکووریه‌کانی شو‌رشی هونه‌ری به‌رده‌وام بێت، له‌م به‌رده‌وامبوونه‌دا بزاین که‌چی له‌ هونه‌ر ماوه‌ته‌وه‌ و به‌ به‌رده‌وامی هه‌یه‌، به‌لام نه‌ک وه‌ک به‌شیک له‌ دارایی، نه‌ک وه‌ک به‌شیک له‌ سروشتی نه‌گۆر، به‌لکو وه‌ک یاده‌وه‌رییه‌ک له‌ ژیا‌نی رابوردو، یاده‌وه‌ری ژیا‌نیک له‌ نێوان وه‌م و رپالیته‌ی، له‌ نێوان درۆ و هه‌قیقه‌ت، له‌ نێوان مه‌رگ و شادمانیدا» (۴).

نووسینی یاده‌وه‌ری به‌ تابه‌تی له‌ ده‌قی پۆماندا، به‌شیکه‌ له‌ چۆنایه‌تی هونه‌ری، چ له‌باره‌ی داهێنانی گوتنه‌وه‌، چ وه‌ک دوکیۆمینت کردنی گوتاره‌ میژووییه‌کان، نووسین لایه‌نه‌ مه‌عریفیه‌که‌ی پراکتیکیه‌ له‌ چوارچێوه‌ی خه‌یال، یان ته‌کنیکی خه‌یالی، هه‌میشه‌ش به‌م شیوه‌یه‌ ده‌وروژینریت و لاسایی ده‌کریته‌وه‌، نووسین له‌ چوارچێوه‌ی ئاره‌زووی خه‌یالیدا ده‌توانیت بپیته‌ ئه‌زموونیکه‌ ده‌سته‌جه‌می، ئیدی له‌ پیکه‌یتانی ده‌سته‌یه‌ک، یان له‌ کۆمه‌لگه‌دا وه‌ک په‌گه‌زیکه‌ی ناسک، یان به‌جۆریک له‌ جۆره‌کان وه‌ک په‌گه‌زیکه‌ی ئه‌نارشیستی به‌شداری ده‌کات، که‌واته

نوسین له و کاته وه بوو ته رابه ریک که له ده شتیکی نادیاردا پی شه نگایه تی کاروان ده کات. نه وانه ی وهک خو نووسینه وه و یاده وه ری تو مارکردن، وهک نه وه ی له پومان ی لولیتای نابوکوف هیه کاریان کردوه، کاردانه وه ی هه می شه بیان بو نووسینی دوی خو یان به جی پیشت، نمونه ی ده ستویفسکی و ساموئیل بیکیت و فرانتس کافکا بوون، باز نه یه کی به رفراوانیان له دوو دلی و وه سو سه ی تاکدا کی شا، جوانی نه م شیوازه له نووسین، له ویدایه که هه م ترسی له خوینر دورخستوه ته وه، هه م دروستکردنی شه فافیه ت بو نه هیشتنی پاسا وگه لیکی نا شایسته، به پیچه وانه وه یاخیبوونی به ره م هی نا که جوانترین لایه نی نه م کرده نیستیتیکیه یه که تاکی ناست نرمی کرد به تاکی بالاً.

لوسیان گولدمان خویندنه وه یه کی بو کتیبی (گیان و فورمه کان) ی جورج لوکاچ کردوه. به قولی له باره ی نه خلاق و نیستیتیکای نه و پرسانه وه دواوه که له داهاتوودا ژیانی چینایه تی گه نگه شه ده کن، چونکه جیهان بینییه کی نوئ بو نه وه ب له سه رتاسه ری دنیا ی سه رده می خو ی و داهاتووی کردوه که پیوه ندییان به واقعی ژیان وه هیه، نه و ستایله له په خنه شروقه ی پرسه واقعییه کانی ژیان ه. «نه گه رچی جیاوازی نیوان زانست و هونه ر ناشکرایه، به لام ددانی پیدا نه دتوانین به پیی نه و شته ی له سه روه گوترا نه دتوانین مانای ناکسیولوزی پالیزم دیاری بکه ین و نه نه و پیوه رانه ی که له مه ر پالیستی کاریگه رییان ده بی ت، چونکه جوانیناسی به جوریک ناکوکی چاره سه رکراوی نیوان فره چه شنی و به ره ست ده زانن و له لایه کی تریشه وه نه م به هایه به یه کیتییه ک ده زانن که پیکهاته ی گونجاو توکمه ده کات.» (۵)

نه و کاته ی که شیعه رکانی سو فوکلیس و مه زموره کانی داوود پیغه مبه ر و تیکسته کانی شکسپیر ده خویندنه وه، نه و کاته ی پومانه کانی ده ستویفسکی و دانسی و سیرفانتس و حافزی شیرازی و خه بیام و له کوردیدا نالی و مه حوی و مه وله وی و له عه ره بییدا نومرو لقه یس و موته نه بی و نه بوو عه لالی موعه ری و ... تاد ده خویندنه وه، وهک تیکستی په سن، یان ناسراو به تیکستی بنچینه یی، هه ر نه و کاته تیده گه ین که بوچی خویندنه وه ی نیستیتیکای پیویسته بو تیکستی نه ده بی، تا جوانی له نیو تیکسته کاندا بدوزریته وه و مولکیه ت وه ربگری ت، هه لبه ت به بی شیکردنه وه بو نه وه ب، کی شه یه کی دیکه ی نه ده بی ده خولقی ت که فره یبه له هی رمونتیکا، نه مه ش تیگه یشتن به لاپیدا ده بات، چونکه نه م ستایله له خویندنه وه یه ده سته بژیرییه.

هه رچی بابته ی خه یال ه، مولکیه تیکی شموییه و هه موو که س ده توانی بی ری بو شتی سه یروسه مه ره و خولقی نه ر بجیت و بینووسی ته وه و به پراکتیکی بکات، یان دوکیومینتی بکات، نه گه ر بتوانی دوکیومینتی بکات، «به مه رچیک نه گه ر ستایلی چیژیه خش بی ت هونه ر، یان نووسین بی ت، چونکه بینینی هه ر ستایلیک که له گه ل رابوردوه که ی خو ی جیاوازه، واتای نه وه یه که شتیکی له نوپوه خولقاندوه و له وینه ی نییه، نه مه مانای داهینان و بلیمه تییه، بابته تی تی نیستیتیکیش له لای هه ر نووسه ر و هونه رمه ندیک نه مه یه پیوه ره که ی» (۶)، چونکه به شتیکی زور له ئینسان له باره ی ژیانی خو یان و نه وانی تر هوشیار نین، تا ژیان و پووداوه کانی پوزانه دوکیومینت بکه ن و به پیوه ره لیا نبسه نگینن، تا بو نه وانی دی بین به نه زموون و دووباره نه بنه وه، نه گه رچی نه مه له ده ق و بابته ی هونه ری، پاریزگاری له

په‌خنه‌ی ئیستیټیکی و هه‌ستی جوان بینیش ده‌کات، ئه‌م بابته‌ له ئاستی نۆوده‌وله‌تیش ده‌ستشکاندنه‌وه‌ی له‌سه‌ر کراوه و پئویستی به دادوه‌ریکی شاره‌زا هه‌بووه، تا په‌کلای بکاته‌وه که په‌سه‌ن کامه‌یه و لاسایی کامه‌یه، ئه‌گه‌رچی هه‌موو که‌س ده‌توانی خه‌یالی ئاسایی و نا‌ئاسایی بکاته‌وه و هه‌چ سانسۆریش نه‌کریت، به‌لام بینین مانای فراوانی بۆ شته‌کان و دیارده‌کان و ئاشکرا کردنیان هه‌یه، به‌تایبه‌تی شته بچووکه‌کان و ئیستیټیکی نه‌بینراو، هه‌روهک جیاوازی و ورده‌کاری نیوان نووسینه‌وه‌ی ده‌قی (دۆنکیشۆت)ی سی‌رفانتس و کاتزمیره‌ تواوه‌که‌ی سلفادۆر دالی و مۆنالیزای دافینشی و حافزی شیرازی و شیعری مه‌م و زینی خانی و حه‌بیبه‌ی نالی و...تاد.

چێژ و ئۆرگانه‌کان

گریکه‌کان هه‌له‌یان نه‌کردوه که ده‌لێن له‌نیوان هونه‌ری جوانی و خودی جوانی، سه‌په‌سیک هه‌یه، چونکه هه‌چ بنه‌ماهه‌کیان نه‌دۆزیه‌وه پئوه‌ندییه‌ک له‌نیوان ئه‌و دوو بۆچونه‌ دروست بکه‌ن ئۆرگانیکی پاسته‌وخۆی ئیستیټیکیه، بۆیه ئه‌وه‌ی که تیبینی فراوانی له‌سه‌ره ئه‌وه‌یه که خودی جوانی نییه، به‌لکو هه‌لوێستی جوانه و هه‌لچوونی جوانیه.

جوانیناسی له‌سه‌ر ده‌ستی فه‌یله‌سوفانی جوانیناسی و ده‌رووناسی و کۆمه‌لناسی به‌ره‌مهات، دیموکریتس پئی و ابو که تپروانین جیاوازه له بینینی شته‌کان به‌چاو، چونکه بینینی چاو هه‌مان مانای تپروانین نابه‌خشیت، دوو ته‌عبیر بۆ ئیستیټیکا هه‌یه، په‌که‌میان مه‌عریفه‌ی کردوه به‌ پئوه‌ر، ئه‌وه‌ی دیکه‌یان چێژه به‌ بچووکی، له‌کاتیکدا ئه‌رستۆ ده‌لێت (شته‌کان پشت به‌ قه‌واره‌ی گونجاوی خۆیان

ده‌به‌ستن)، ئه‌مه‌ جیگه‌ی سه‌رنجه که به‌یه‌ک ته‌ماشای چهند بۆچوونیکت به‌رانبه‌ر به‌شتیک هه‌بیت که چهند دیویکی هه‌یه، ئه‌مه‌ به‌ده‌ر له‌وه‌ی هه‌موو شتیک خاوه‌نی سێ دیوه، واته (3D).

چێژ بۆ تاک تاییه‌ته‌ندییه‌کی خه‌یالی هه‌یه، چونکه تاک به‌ خیرایی ده‌که‌ویتته‌ گومانه‌وه و په‌رسیار له‌ هه‌مان ئه‌و شته‌ی ده‌کاته‌وه که چێژی لێ وه‌رگرتوه، ئه‌م حالته‌ ته‌زموون کراوه هه‌میشه‌یه‌ میژووی هه‌یه، بۆیه پئیش ئه‌زموونی بناغه‌یه بۆ په‌ریاردان، بۆیه له‌نیوان کانت و باومگارتن، په‌سیایه‌کی تاییه‌ت و سروشتی هه‌یه که هه‌ردووکیان له‌ململانیدا بوونه، به‌ په‌رنسیپی په‌کلکه‌ره‌وه‌ی چێژی شته‌کان، ته‌نیا سروشت نه‌بیت که په‌رنسیپکه‌ له‌ده‌ره‌وه‌ی هونه‌ر.

ئه‌م بابته‌ له‌ تیکستی ئه‌ده‌بیشدا په‌نگی داوه‌ته‌وه که خویندنه‌وه‌ی ده‌ق چێژ وه‌رگرتنه، (پۆلان بارت) دبیژئی خۆشی ده‌ق گوئی ناداته ئایدیۆلۆژیا، له‌گه‌ل ئه‌وه‌شدا ئه‌م چاونه‌ترسییه له‌به‌ر ئازادخوازی نییه، بگه‌ر په‌رنسیپی ده‌قه که خویندنه‌وه‌که‌ی له‌ هه‌ردوو باردا دابه‌شکراو و جیاوازی به‌سه‌ر خوینه‌ری په‌که‌م و خوینه‌ری دووهم، بۆیه ئه‌و شته‌ی سه‌ره‌په‌ژه‌ شکاوه که ئه‌خلاقیه و کۆمه‌لگه له‌هه‌ر به‌ره‌مه‌یکی ئینسانی ده‌وێ. ده‌مه‌وێ ئه‌وه بلێم که هونه‌ر به‌شیک لاساییکردنه‌وه‌ی سروشته، به‌ دیویکی دیکه‌دا هونه‌ر په‌خنه‌یه له‌ ژیان، چونکه ئه‌وه ژیانه به‌ هه‌موو سه‌ختیه‌کانی و به‌ هه‌موو ململانێ جیاوازه‌کانیه‌وه، بریتین له‌ په‌خنه‌ له‌ واقیعه سه‌پئنه‌راوه‌ی که سته‌می له‌ پشته‌وه‌یه، به‌های هونه‌ریش له‌ویدا ده‌رده‌که‌ویتت وه‌ختیک ده‌بینین که جهانبینییه‌ک له‌گه‌ل ئه‌وی دی که به‌لگه‌ی پیکه‌ینه‌ری په‌یوه‌ستی شته‌کانه،

په یادکردنی شته جوانه کانیس له نږو فه زای تیځچرژاوی ژياندا، گريمانه ی شتیکی نوییه و له هه مان کاتیشدا په خنه یه له پیشووی خوی . هه هونه ریځ خوی سازداوه بو پاده ستکردنی نمونه یه کی تاییهت بو نه وهی دیکه که دوا ی نه و دیت، بویه هیچ به لایه نگرینی نمونه دهره کییه کان وابسته نییه، نه مه ته عبیر نییه له پیوستی ناوه وهی داهینه ر، (میشیل فووکو) له کتیبی (الکلمات و الأشیاء) له باره ی تابلویه کی (دیگو فیلاسکین) که هونه رهنه ندیکی نیسپانییه و مؤدیلیکی نویی هونه ری داهینه اوه، یه کی که له تابلوکانی سالی ۱۶۵۶ کاریگری هونه ری، له سه ر کاری جیهانی دروست کرد، له تابلوکه دا دیاره که پاشا و ژنه که ی خویان ناماده کردوه تا هونه رهنه نده شیوه کاره که وینه یان بکیشی، که چی له پشته وه وینه ی پاشا و ژنه که ی هه لواسراوه و له دهرگای پشته وهش پیاوړیک ده یه وی خزمه تگوزاری پیشکه ش بکات، تابلوکه سیحریکی نیستیکی تیدایه و هه موو بینه ریځ نایینی، له گه ل نه وه شدا تابلوکه وهک خوی هه لنه واسراوه، نه م نواندنه له باره ی تابلوه، له ریگه ی تیروانینی که سایه تییه وینا کراوه کانه وه، بویه بینه ر جیگه ورپیگه یه کی مؤدیلی کار وهرده گریت، نه م داپرانه هونه رییه له نیوان نواندن و بابهت وهک مؤدیل، زه مینه ی تیروان بُو تابلوکه ساز دهکات که نامازه یه بو نازادی مانا، به بی دیاریکردنی سه رچاوه له پشت هه موو جوانییه که وه زانستی که هیه و به پیچه وانه شه وه له پشت هه ر جوانییه که وه زانستی که هیه، هه روهک چو ن به شکی زور له و زانستانه ی که نیستیکیان به ژیان به خشیوه نیستیکیای زانستییه .

یه کی که له ماناکانی جوانی، بوچوون نییه له باره ی ماتریالی که نایا جوانه، یان نا،

یان که ره سته کانی نیو سروشت به پیی تیوری چه ندایه تی جوانه، راسته زانست پشت به چه ندایه تی ده به ستیت، وهک داتای ماتماتیکی، به لام نیستیکیا چونکه پشت به و یه کانه ده به ستیت که خودی تاقیکردنه وهی بینین و لاساییکردنه وهی سروشتی به مه رج وهرگرتوه، ته نیا چیژ بووه به پیوه ری نیستیکی بو شته کان، هه ر وهک (پیمون باییر) ده لی «نیستیکیا زانستی چو نایه تییه، نه گه ر له زانستدا (علم) چه ندایه تی بیت، نه وه بو نیستیکیا چو نایه تییه و تاپیکی خودیتیشی پیوه دهرده که ویت که جوانی هه میسه ره نگدانه وهی به سه ر خوددا ده بیت، هه ستکردن به م حاله ته له خه سله تی نیساندا دهرده که ویت، چونکه هونه ر و جوانی سه لماندنی گه ره ک نییه، وهک زانست که پیوسته له نږو هو لی تاقیکردنه وه دا ماتریال و هاوکیشه که سه لمینریت و دهره نجامیک به ده سته وه بدات» (۷).

دو زینه وه و ناشکرکردن له هونه ری جوانیدا، وهک بابه تی که و پیکهاته یه که له عقلی وینه یی و زهینی، واته فیکریدایه، لی رده ا و له م کونتیکی سته دا جوانی مانایه کی دیکه ی هیه، بریتییه له شیوه یه که له گه وه ر و ناوه روکی شته کان و دیارده کان، نهک ته نیا له قورمی جه سته بییدا کوبیته وه که هه ندیک جار په یکه ریکی میژووی، یان پارچه یه کی ناسه واری کون به هه موو تیکشکاوییه که یه وه به ها هونه رییه که ی جوانتر دهکات که نه مه له ناستی بازاردا مانای هیه، چونکه له رووی ماتریالییه وه لی رده ا زه من بو په سه نایه تی هوکم دهکات، یان چو نایه تی کاره هونه رییه که، نهک ده ستکاریکردن و نویکردنه وهی ماتریاله که، هه روهک نه وهی له بازاری نه تیک هیه و به ماتریالی جوان ناسراوه و گه شتیاره کان

وینەى له گەڵ دەگرن، ئێمه دەبیت له نێوان
 كرده سروشتیهكان و پارچه كلاسكیهكاندا
 جیاوازی بکهین، شاخێك كه وینەى پیاویكى
 پیری كۆپى زه مانەى وه رگرتوو له چاوی
 هونەرماند، یان شاعیریك، دارێك له چه شنى
 ژنێكى سه ماكه ر خۆى به دارێكى دیکه وه،
 یان شاخێكه وه ئالاندوو، به ردێك كه له
 شیوهى ماسى، یان ئاژه لێك دیته به رچاوى،
 ته داره كى جوانكارى ژنان له كل و كلدان و
 جوانكارى جلوبه رگ و ... تاد له كه له پووریكى
 دیاریكراودا، هه موو ئه مانه مه رجى چۆنايه تین
 بۆ ئیستیتیکای شته كان، به لام له پووی
 زانستیه وه ئیستیتیکا چه ندایه تیه كه جیاوازه
 له و پارچه یه ی كه له رێگه ی كنه و پشكینی
 زانستیه وه ده دۆزیته وه و له پیشانگه، یان
 موزه یه ك نمایشی ده كه یین، له پوویه كى دیکه وه
 ئیستیتیکا ستایله، بۆ نموونه ئه وه هونهرى كه
 شان كوخ، یان مايكل ئه نجیلۆ، یان دافینشى،
 یان پینوار و ... تاد ئه فراندوویانه، هه ر ئه وه
 هونهریه كه له پووی ئیستیتیکیه وه به های
 هونهرى هیه، به پێچه وانه وه لاساییکردنه وه ی ئه وه
 ستایله مانایه كى نییه تا سیفته ی ئیستیتیکى
 وه رگریت، هه ر وه ك ئه وه پارچه هونهریانه ی
 كه له بازار به قیমে تى هونهره په سه نه كه
 ده فروشدرین، كه چى پارچه كه لاساییکردنه وه یه
 و په سه نه كه نییه، بۆیه لیڤه دا قیمه ته كه
 جوانیه كه یه، نه ك ماتریاله كه .

له سه رووی هه موو ئه وه بۆچوونانه وه،
 پرسیاره سه ره كیه كه ئه وه یه جوانی چۆنه و
 چ مانایه كى هیه و به چى ده گوتریت جوان،
 ئه مانه پرسیارگه لیكن كه له میژه ئینسان به دواى
 چیژوه رگرتنه وه یه له جوانیه كانی سروشت و
 خۆشى وه ك بوونه وه ریکى جوان نمایش بکات
 به رانه ر به دیارده كانی سروشت، رۆژئاوا ییه كان

له پووی فیکرییه وه وه لامیان پى داوه ته وه و
 ولامه كه ش وه ك میتودیك كاری پى ده كرت،
 له پووی تیورییه وه رێگه وتنێكى گشتی هیه
 كه چه مكى جوانی فره مانایه، به و پێیه ش
 بیت ئیستیتیکا چه مکیكى فیکرییه، به رله وه ی
 ته نیا بۆ شته جوانه كان زاراوه یه ك بیت، ئه م
 چه مكه لقیکه له لقه كانی فه لسه فه و له هونهر و
 سیرحی جوانی سروشت ده كۆلپتیه وه، ئه گه رچى
 زۆر بیرماند و فه یله سووفى دنیا له م باره یه وه
 له هه موو بواره كانی جوانیناسى و ئه خلاقى
 جوان و هونهر و جوانی شوپن و جوانی تیكست
 و جوانی سیكس و شوپش و ... تاد نووسیویانه
 و تیزی تاییه تى خۆیان به یان كرده وه .

هه موو فه یله سووفه كان به پاسته وخۆ و
 ناپاسته وخۆ باسى جوانیان كرده وه، (دیقید
 هیوم) پپی وایه «هه ستردن به جوانی، واته
 هه ستردن به چاكه كاری كه ئه مه ئینتیبا عیكى
 ئاسانه كه له زه ینى ئینساندا هیه، به تاییه تى
 ئه و كاتانه ی له گه ل هه لبژارده كانی دیکه دا
 هاودژ ده كه ویته وه، هه روه ها پپی وایه كه
 زه وقیكى مزره و چاره سه رێكیشه بۆ ئازار و
 خۆشه ویستی، بۆیه هه سته كان له سه ر جیگه و
 رێگه یه كى نێوانگیرانه كار ناكه ن، به لكوو به
 ته نیشته ئه زمونه وه یه، هه روه ها جوانی ویزدان
 به یه كێك له په فتاره جوانه كانی ئینسان ده زانی
 و به رگرى لى ده كات» (۸).

كه واته لیڤه دا هه ست ده كه یین كه هیچ
 شتیك به بى مه به ست نییه و هه موو شتیك
 مه به ستیك و ئامانجیكى فیکرى مه به ستگه رای
 له پشته وه یه، هه روه ك چۆن بیده نگبوونی
 شیتی وه ك دیارده له چه رخی كلاسكیدا، دواى
 چه ندان سه ده به ئاراسته ی جیاواز به ده نگ
 هات و بوو به دیارده یه كى ئاشكرا و كه وته
 به رده م خویندنه وه ی هه مه جۆر، له كاتیكدا ئێمه

ھەمیشە لە بەردەم دوو چەمکی لیکدزی وەک شیتتی و بلیمەتین، بۆیە (کانت) یش عەقلگەرایی کردە دروشمی سەردەمەکە ی خۆی، ئەمانوئیل کانت فەیلەسووفی ئەلمانی (۱۷۲۴ - ۱۸۰۴) خاوەنی کۆمەڵیک چەمک و کتییی فەلسەفیە و گرنگترینیان پەخنە لە عەقڵی پەتیە، بە دوو جۆر ئاراستە تەماشای مەعریفە دەکرد، ئەویش فیکر و ھەستەکان بوو، ئیمە لە بەردەم ھەستدا کە قەبوولی دەکەین، دەکەوینە نیو حالەتییکی نینگەتیفەو، چونکە ماتریال وەک شتییکی خاوەن دیتە بەردەستمان، ئەمما ھەستەکان لە وینەییەکی دەرەوێ خۆمان وەلاممان دەداتەو. بەلام لە پووی فیکریەو ئیمە لە حالەتییکی پۆزەتیفیدا دەژین، چونکە پروسەکە پاستەوخۆیە و لە عەقڵەو شتەکان بۆ ھەستی ماتریالی دەگۆزێنەو، لەویشەو بۆ قوولایی مەعریفە «جوانی یەکیکە لەو مەبەستانە بابەتیکە کەوا ھەست بەکەین لە ھەستیکی دیاریکراو، یە، بۆ نمونە ئەگەر پووەکناسیک، یان وەرزیژیک لە کاتی بەرھەمھێنانییکی کوالیتیدا بیری لە سوودی میوہیەک کردەو، یان بیری لە نرخە بازگانییەکی کردەو، ئەوسا بیری لە بەھای جوانییەکی ناکاتەو، چونکە پیشتر کالای بازاری نەبوو، بەلکوو بەرھەمی ئیستییتیکی بوو کە لە پینگە کوالیتیەو بەھای ھەبوو، کەواتە پئویستە ھونەرماند بۆ ئەوێ ببیتە خاوەن سەلیقەییەکی جوانی، پئویستە شتی جوانی خۆش بوو و گوو بداتە ئەو مەبەستانە کە لە ھەستیکی جوانیدا نەبێ، ئەو ھەلناگیریت کە مەبەست لە بوونیدا ھەبە» (۹)، یان سەرسوڕمانی کەسیک بەرانبەر تەلاریک، یان ھەر کردەییەکی ئەندازیاری و ھونەری، بۆ میکانیکە کە نییە، بەقەد ئەوێ بۆ جوانی دیمەنەکە یە کە بەچاوە بێنریت و سەرنجپراکێشە، میسرییەکان و

سۆمەرییەکان بیریان لەو کردەو جارێکی تر ببنای واقیع پێشکەش بکەن، یان تەعبیر لە ھەست و چێژ و خۆشی ببنەر زیندوو بکەنەو، ھونەرماندەکانیش بەھمان پینگە ئەو کارانەیان پراکتیک کرد، میسرییەکان وینەیی ئەندازەیی ھەلگەپاوە بۆ جیھانی واقیعی بکەن بە شێو، یۆنانییەکان بەپێچەوانەو بەرھەمی بنیادی لیکجیابوونەوێ کاری ھونەر و سروشتیان کرد، لێرەو میژووی ئیستییتیکا لەلای یۆنانییەکان لە کاری دەستیەو دەستیان پێ کرد، کەوابوو مەبەست لە جوانی ناوەرۆکی جوانییە کە بریتیە لە پشتەوێ لۆژیک، مەگەر گریمانەیی فەلسەفی تیبکەو، وەک ئەوێ گریمانە بۆ دیاردەییەکی فرەپەھەند بەکار دیت و زیاتر لە بێرکردنەو یەک و خۆیندەنەو یەکی بۆ بکریت، چونکە مەبەست لێرەدا تەنیا پوولەتی جوانی نییە، بەلکوو وروژاندنی ئەو چالاکییە کە فیکری ئینسان دەجوولینێ، وەک بێنەرێک لە ئاسەواری بەرھەمیکی دیکە ھاوسەنگی بکات، لەکاتیکیدا ئیمە پیشتر ئەو سەرنجەمان داو کە ھونەر لەگەڵ دیاردەیی مەبەستگرا بەراورد ناکریت، ھیچ نرخییکی ھونەریش لەگەڵ بەھای جوانی سروشت بالانس ناکریت، ئەگەر ھونەری بالاش بیت وەک ئەو ھونەرماندەیی لاسایی سروشت دەکەنەو، یان ئەو بێرماند و نووسەرمانی کە داھینان دەکەن، بەلام ئەمەیان تینگەیشتنییکی دیکە ئیستییتیکیە کە یاخییە لە ئەخلاق و گیرۆدەیی عیشقیکی ھونەری دوور لە غەریزە. چێژوەرگرتن لە ئیستییتیکا چ وەک فەلسەفە چ وەک کەرەستە پئویستەکانی ژیان لە دیاردە جوانەکان، ھەمیشە لە بەردەم پرسیاردا یە و پئوەر بۆ ھەر کردەییەک، یان گوئەییەک دادەنیت، لە دوای ھوولی یۆنانییەکانەو بۆ بەرھەمھێنانی فەلسەفە کە ھیشتا ھونەر پیشەیی

هونه رهنده نه بوو، به لکوو خه یالی که سانیک بوو بۆ وینا کردنی خوداوه نده کانی سهر زه مین وهک پووتیکی جوان، به لام له دواي نه م بنیاده فلسفه فییه، ئیستیتیکا بوو به پیوه ریکی فره ره هه ند، به تایبه تی بهر له پینسانس و دواي پینسانسیس، هونه ر و نه ده ب کاریکیان کرد که شوپشی ئاینی و سیاسی نه یانکرد بیت.

شوپنهاور پیی وایه خاوه ندریتی و ناویانگ له توانایی بوونه و ره فانییه کان به ده ره، بویه به خته و هری ئینسان سنووردارکراوه و له هه ر پنتیکی ته مه ندا له سه ر نووکی شمشیر دانراوه، واته هه میشه به خته و هری و خووشی ئینسان له حزه یه ک به رده وام ده بیت و دواتر به تراژیدیایه ک کۆتایی پی دیت، گوینگرتن له پارچه موزیکیک که یاده و هری تیدا زیندوو ده بیته وه، چرکه یه کی کورت خایه نه و ئینسان بۆ هاوسوزییه ک ده گوینگرتنه وه که خوئی پیویستی پییه تی، نه م بنیاده فیکرییه کاریگه ری له سه ر بیرکردنه وه ی نیتشه دانا به رانبه ر به فلسفه ی ئیراده و نه خلاق و مه سه له ی ویزدان و ده سه لات و خودا.

نه گه ر له پوانگه ی ئارکیؤلۆژییه وه وهک ئورگان ته ماشای چه مکی ئیستیتیکا بکه یین، ده بینین که جیگه ی له نیو نه ده ب و شیوه کاری و سروشتگه رای و شوپش و نه خلاقیات و ته لارسازی و جلوه رگ و ... تاد کردوه ته وه، وهک چه مکیکی نیوه ندگیر و هه مه کار کاری پی کراوه، هیگل (۱۷۷۰ - ۱۸۳۱) له کتیبی (مدخل الی علم الجمال) باسی گۆرینی واقیعه ت ده کات، هونه ریش وهک هۆکاریک بۆ گۆرینی واقیعه یه ت به ئارگومینیت ده هینیتته وه، به و پییه ی که واقیعه یه تی راسته قینه، ته نیا ده توانیت جیهانی و هه می له جیاتی جیهانی راسته قینه ناوینیت، له لایه کی تره وه باسی نه وه ده کات به کارهینانی

چه مکی ئیستیتیکا بۆ جوانی و هونه ر دوو جوړ مه عریفه ی له پشته وه یه، یه که میان مه عریفه ی بالا و نه وی تر دنیایی، سه رباری نه وه ی له سه ده کۆنه کاندای لیکۆلینه وه له سه ر کیشه ی جوانی کراوه، له شوپنیک دیکه دا «هیگل ده لئ به ره مه می هونه ری نه گه ر فۆرمی گونجاوی خوئی نه بی، نه وه ناشیت، به ره مه میکی هونه ری هه ر له بهر نه وه ی ناوه رۆکیکی باش (ته نانه ت زۆر نایابیش) ی هه بیت، پیی بلاین راسته قینه و په سه ن، نه مه بۆ هونه رهنده پاساودانیکی خراپه، ته نیا نه و به ره مه مه هونه رییه ی که ناوه رۆک و شیوه که ی هاوتا و گونجاوه، نه وه به ره مه می هونه ری راسته قینه یه» (۱۰).

ئه لکسندر جوتلیب باوم گارتن (۱۷۱۴ - ۱۷۶۲) له سه ده ی هه ژده یه که مین که س بوو نه م چه مکه ی به کارهینا که پیشتر یۆنانییه کان ته نیا وهک جوانی چاکه به کاریان هیناوه و نمونه شیان نه فلاتوننه، به لام به کارهینانکه بۆ خویندنه وه ی چۆنایه تی مه عریفه ی شته کان بوو له ریگه ی هه سه ته کانه وه، به هه ر حال هه ردووکیان له ناواخندا وهک پیناسه که ی (دیموکریتیس) ی کۆن، هونه ری وهک هه قیقه ت و گه رانه وه بۆ جوانی ته ماشا کردوه، به لام نه و پیی وابوو جوانی بریتییه له ده رککردن له ریگه ی هه سه ته کانه وه که نه مه (کارل مارکس) یش دووپاتی کردوه ته وه، به لام نه م وشه یه له بنه چه دا وشه یه کی یۆنانییه (aesthesis)، واته هه ست، واته جوانی ئاره زوی مروف ده جوولینیت و هه ستی پارزییون و دلنایی پی ده به خشیت، جوانی به م مانایه بیت سیفه تیکی مینیه تی هه یه، به لام شکۆ هه ستردنه به هه بیته ت و سام که سیفه تیکی نیرانه یه، جوانی شتیکی ئاسان و پوون و ده ست لیدراو و هه ست پی کراوه، به لام شکۆیی شتیکی

- ٧ - ادغار موران، في الجماليات، ترجمة يوسف تيبس، كتاب الدوحة، ٢٠١٩، ص ٥٧.
- ٨ - جوليا كريستيفا، وهرگيراني كومه ليك نووسهر، بهرگي چوارهم، پرؤزه ي ١٠٠ ناميلكه ي فلهسفي، دهزگاي ئايدا بؤ فيكر و ليكولينه وه، سالي ٢٠١٧، ل ٤١.
- ٩ - هانز جيورج جادامير، تجلي الجميل ومقالات اخري، ترجمة ودراسة وشرح، د. سعيد توفيق، المشروع القومي للترجمة، ١٩٩٧، ص ٣١٣.
- ١٠ - رسائل ديفيد هيوم، الثقافة الاجنبية، عدد ٢، سنة ٢٠١٥.
- ١١ - ژان پؤل سارتر، ئهدهب چيهه؟، وهرگيراني بؤ كوردي: مستهفا غهفور، دهزگاي تويژينه وه و بلاوكرده وه ي موكرياني، سالي ٢٠٠٩، ل ١٠٧.
- ١٢ - پيتر هالبيرك و دانهراني تر، تيوري ئهدهبي و شيوازناسي، ئاماده كردن و وهرگيراني: ئهنهر قادر محمه، بلاوكراره كاني مهلبه ندي كوردؤلوجي، سالي ٢٠١٠، ل ٢٧.

ئالؤز و ته مومژاووييه، ههروهه ها جواني پئوه ندي به دؤخي سايكؤلؤزي و ديمه نيكي دياريكرو هيه» (١١). تيوره كه ي باومگارتن له سهر ئه وه بنيادنراوه كه پئوانه ي نيوان سيستم به شهكان و ئامانجه كاني جواني كردوه كه به شي زؤري هاندانه به رانبه ر به جوانيه كاني سروشت. «نيستيتيكا وهك سووربوون و پيداگيري ئاستنزي بانگه شه ي ژين، جيهان به سهر عه قلى ئه پستراكتي باومگارتن دهستي پئ كرد و دهقاودهق هه ر ئه م پرؤزه يه ش كه ئه مرؤ فؤرمي په خنهي ريشه يي و پاديكالي له كومه لگه ي سه رمايه داريدا كؤرپوه كه له پرؤزگاري ئه مرؤدا، يورگن هابرماس پئي وايه له ئه نجامي كه شه سهندني دواتري كومه لگه ي سه رمايه داريدا هاتووته ئارواه كه به كارهيناني عه قله زياتر له پئويست» (١٢).

په راويژ و سه رچاوه كان:

- ١ - دافيد لوبروتون. انتروبولوجيا الجسد والحداثة، ترجمة محمد عرب صاصيلا، المؤسسة الجامعية للدراسات والنشر والتوزيع، ١٩٩٣، ص ٧٥.
- ٢ - هه مان سه رچاوه ي پيشوو، ل ٣٧.
- ٣ - پيئين په سوول ئيسماعيل، هونه ر و حه قيقهت، تيرامانيك له ئيستيتيكا ي مارتين هايدگه ر و جاك دريدا، بلاوكراره كاني دهزگاي ئايدا، سالي ٢٠١٨.
- ٤ - هيرييرد ماركؤزه، په هه نده كاني جوانيناسي، وهرگيراني پاميار حسه يني، بلاوكراره كاني خانه ي چاپ و په خشي رينما، سالي ٢٠١٧، ل ٤٢.
- ٥ - لؤسيه ن كؤلدمان، ئه ده بييات، كوتوور، كومه لگه، وهرگيراني هادي محمه دي، بلاوكراره كاني وه زاره تي پرؤشنبيري سليماني، سالي ٢٠٠٨، ل ١٥٢.
- ٦ - د. علي حسين جابري، الخطاب الجمالي العربي المعاصر والقيم المعولمة، مجلة الموقف الثقافي، العدد ٤١، تشرين الأول، ٢٠٠٢.